

Πολιτικές πρόσβασης στη τριτοβάθμια εκπαίδευση.
Μαθήματα και παθήματα από τη διεθνή εμπειρία.

Δημήτρης Ματθαίου

Για μια ακόμη φορά το ζήτημα της πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση βρίσκεται στο επίκεντρο του δημόσιου ενδιαφέροντος. Για μια ακόμη φορά ο δημόσιος λόγος διεκτραγωδεί τα βάσανα υποψηφίων και γονιών· οδύρεται για την υποβάθμιση της λυκειακής παιδείας και ξιφουλκεί κατά της γιγάντωσης των φροντιστηρίων· διατυπώνει αυστηρές κρίσεις και επικρίσεις και επιτίθεται λάβρος κατά των υπευθύνων που αμέλησαν, παρέβλεψαν, αστόχησαν· ανησυχεί για την παραβίαση των δικαιωμάτων των νέων στη μόρφωση και για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας· φιλοξενεί σχέδια και προτάσεις ειδικών που ξεχειλίζουν από βεβαιότητες και διαβεβαιώσεις· στέκεται επιφυλακτικός απέναντι σε κυβερνητικές υποσχέσεις, σε γνωμοδοτήσεις υπουργικών συμβούλων, οι οποίοι όμως φαίνεται ότι δεν έχουν μάθει ακόμη να διακρίνουν το επιθυμητό από το εφικτό και για αυτό προσπαθούν να χαράξουν πολιτική με ευχολόγια και ατέρμονους διαλόγους. Και επειδή στην αναμπουμπούλα ο λύκος χαίρεται, ο ιδιώτης επιχειρηματίας εμφανίζεται έτοιμος και πρόθυμος να δώσει, με το αζημίωτο, διέξοδο στις αγωνίες των γονιών, να ανακουφίσει το κράτος από τις χρηματοδοτικές του υποχρεώσεις απέναντι στα ΑΕΙ και να προστατεύσει την εθνική οικονομία από τη συναλλαγματική αιμορραγία. Μέσα σε αυτό το κλίμα πανικού και σύγχυσης ο λόγος περί πρόσβασης γίνεται αποσπασματικός, ελλειπτικός και επικεντρώνεται στην αναζήτηση μιας μαγικής λύσης που θα κρατάει και την πίτα ολάκερη και το σκύλο

χορτάτο. Μιας λύσης δηλαδή χωρίς παρενέργειες, στεγανής απέναντι στις κοινωνικές επιρροές και συνθήκες, και δίκαιης για όλους. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα, κάθε συζήτηση για το ίδιο το πρόβλημα γίνεται ως εκ τούτου περιθωριακή, μονοδιάστατη και εν πολλοίς ανεπιθύμητη και περιττή, αφού για τους επειγόμενους και τους για ορθοτομούντες τον λόγο της αλήθειας το μόνο που κατορθώνει είναι να σπέρνει ανεπιτρέπτως την αμφιβολία για τη σοφία των μεγάλосχημων εισηγητών της σωτήριας πολιτικής.

Καθώς δεν ανήκω στη χορεία όσων βάζουν το κάρο πριν από το άλογο, τη λύση δηλαδή πριν από το πρόβλημα, και έχω πειστεί, ίσως και λόγω επαγγελματικής διαστροφής, για τη σοφία της παραφρασμένης λαοκοώντίας προειδοποίησης «φοβού τους ειδικούς και λύσεις φέροντας», δεν θα αναλωθώ στη διατύπωση ή στην υποστήριξη μιας συγκεκριμένης πρότασης. Ούτε θα καταθέσω αναλυτικό πληροφοριακό υλικό για τα συμβαίνοντα σχετικά σε άλλες χώρες, όπως ίσως θα περίμεναν μερικοί από έναν συγκριτολόγο της εκπαίδευσης και από τον τίτλο της εισήγησής μου. Θα επιχειρήσω απλώς, αξιοποιώντας και τη διεθνή εμπειρία, να φωτίσω, με τρόπο αναγκαστικά επιλεκτικό και συνοπτικό, ορισμένες από τις λιγότερο προβεβλημένες πτυχές ενός κατά βάση πολυσχιδούς προβλήματος.

Θα ξεκινήσω από μια αυτονόητη, όμως υποτιμημένη στην πολιτική πράξη, παρατήρηση. Στην προβληματική για την πρόσβαση, άλλη είναι η οπτική του άμεσα ενδιαφερόμενου και άλλη του παραγωγού πολιτικής. Ο πρώτος θέλει, ας πούμε, να γίνει σώνει και καλά γιατρός, ενώ ο δεύτερος, συνεκτιμώντας ιδεολογικές αρχές και πραγματικά δεδομένα, είναι υποχρεωμένος να θέσει γενικούς κανόνες και προϋποθέσεις πρόσβασης, που πιθανόν να αντιστρατεύονται τις επιθυμίες του πρώτου. Στις αντιδιαμετρικές όμως οπτικές εμπεριέχονται συχνότατα τα σπέρματα της αδυναμίας μιας πολιτικής, μιας οποιασδήποτε

πολιτικής, να λύσει με τρόπο καθολικό και οριστικό ένα πρόβλημα, κάτι που δε θα πρέπει ως εκ τούτου να λανθάνει της προσοχής μας. Χαρακτηριστικό της σημασίας μιας τέτοιας παράλειψης είναι εν προκειμένω το παράδειγμα των πολιτικών πρόσβασης στα Ιαπωνικά πανεπιστήμια. Για λόγους που σχετίζονται με τις εθνικές παραδόσεις αλλά και με τη διάρθρωση της αγοράς εργασίας, στην οποία προνομιούχο θέση καταλαμβάνουν οι πτυχιούχοι των περιώνυμων δημόσιων πανεπιστημίων, όπως του Τόκιο και του Κιότο, η πρόσβαση στα ιδρύματα αυτά αποτελεί το μόνιμο άγχος γονιών και μαθητών από το δημοτικό σχολείο ήδη, άγχος που οδηγεί στα φροντιστήρια και ενίοτε και σε αυτοκτονίες. Η πολιτική συνεπώς της ικανοποίησης της ζήτησης με την ανάπτυξη του εκτεταμένου δικτύου ιδιωτικών πανεπιστημίων που λειτουργούν σήμερα ήταν από την αρχή καταδικασμένη σε αποτυχία. Πράγματι, οι υποψήφιοι δεν έπαψαν ποτέ να ανταγωνίζονται για τη διασφάλιση μιας θέσης στον ήλιο του δημόσιου πανεπιστημίου. Αντίθετα, η διαφορετική διάρθρωση της αμερικανικής αγοράς εργασίας και κυρίως η σύγκλιση των αντιλήψεων παραγωγών πολιτικής και κοινωνίας για το χαρακτήρα και τις προοπτικές που ανοίγουν οι πανεπιστημιακές σπουδές περιόρισε τις ανισορροπίες στη ζήτηση. Μάθημα πρώτο συνεπώς: κατά τη διαμόρφωση πολιτικών πρόσβασης είναι σημαντική η ανίχνευση και κατανόηση του χαρακτήρα και των παραγόντων που διαμορφώνουν την κοινωνική οπτική. Όχι μόνο γιατί ο παραγωγός πολιτικής οφείλει έτσι κι αλλιώς να την συνεκτιμά, αλλά και γιατί του παρέχεται τότε η δυνατότητα επιτυχούς παρέμβασης στη σταδιακή αναδιαμόρφωση της οπτικής αυτής, αν και όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο. Προϋπόθεση για κάτι τέτοιο αποτελεί ασφαλώς η συστηματική και ενδεδεγμένη έρευνα, πεδίο στο οποίο το έλλειμμα είναι μεγάλο στον τόπο μας.

Ας σταθούμε όμως για λίγο ακόμη στη πλευρά των ενδιαφερομένων. Την κοινωνική οπτική φαίνεται να επηρεάζουν, ως ένα βαθμό, ιδεολογικά ρεύματα και ιδιοσυγκρασιακές εκτιμήσεις της πραγματικότητας. Σε ό,τι αφορά την πρόσβαση η βιβλιογραφία καταγράφει κατά τις τελευταίες δεκαετίες τρεις βασικές θεωρήσεις του ζητήματος, η καθεμιά από τις οποίες έχει διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν μεταξύ των θεωρήσεων αυτών κοινά σημεία. Η πρώτη θέλει την πρόσβαση ενταγμένη στη λογική του δικαιώματος όλων στη γνώση. Κωδικές έννοιες στη σχετική επιχειρηματολογία είναι η ισότητα ευκαιριών, η κοινωνική συνοχή και δικαιοσύνη, η διαμόρφωση του κριτικά σκεπτόμενου πολίτη, η παιδεία και η πνευματική καλλιέργεια κ.ο.κ. Η πολιτική που προτείνεται είναι η ελεύθερη πρόσβαση όσων το επιθυμούν, χωρίς εξετάσεις και άλλες γνωστικού χαρακτήρα προϋποθέσεις, οι οποίες κατά τη συλλογιστική αυτή θέτουν ουσιαστικά φραγμούς στις λιγότερο προνομιούχες ομάδες του πληθυσμού. Η δεύτερη θεώρηση συνηγορεί επίσης για την υποχώρηση των εξεταστικών εμποδίων, με μια άλλη όμως επιχειρηματολογία. Στο δικό της λεξιλόγιο κυριαρχούν το ανθρώπινο κεφάλαιο, οι ανάγκες της αγοράς, η κατάρτιση, η χρηστική γνώση και οι ικανότητες, η δια βίου μάθηση κτλ. Οι πολιτικές της στοχεύουν στη διεύρυνση της πρόσβασης, κυρίως όμως σε τομείς παραγωγικού χαρακτήρα και τεχνολογικής αιχμής, είτε η πρόσβαση αφορά δημόσια ή ιδιωτικά ιδρύματα, είτε πραγματοποιείται αμέσως μετά την αποφοίτηση από το λύκειο ή, σε μεγαλύτερες ηλικίες, και με μία περιοδικότητα που επιβάλλουν οι ανάγκες της αγοράς. Η Τρίτη τέλος θεώρηση αντιμετωπίζει την πρόσβαση ως διαπιστωτική πράξη αξιοσύνης. Κωδικές είναι εδώ λέξεις όπως η αξιοκρατία, η γνωστική υποδομή, η μαθησιακή ετοιμότητα κτλ και συνεπώς οι προτεινόμενες πολιτικές περιλαμβάνουν

τις αυστηρές και αξιοκρατικές εξετάσεις με αυξημένη μάλιστα διακριτική ικανότητα.

Όπως είναι αναμενόμενο, οι τρεις αυτές θεωρήσεις δε βρίσκουν την ίδια απήχηση μεταξύ των ενδιαφερομένων. Όλο και περισσότερο όμως, η ανασφάλεια, η αβεβαιότητα και οι απαιτήσεις του οικονομικού και εργασιακού περιβάλλοντος ενισχύουν μεταξύ των ενδιαφερομένων τη δεύτερη οπτική, όπως αποδεικνύει η από μέρους των υποψηφίων επιλογή κλάδου σπουδών. Ενδεικτικά και μόνο, στη χώρα μας τα ΠΤΔΕ είδαν τη ζήτησή τους να εκτοξεύεται σε πρωτόγνωρα επίπεδα, την ίδια στιγμή που οι παραδοσιακοί προορισμοί, και τα ελευθέρια επαγγέλματα, καθόλου δεν έχουν χάσει την εκλυστικότητα τους. Στην Αγγλία αντίθετα, οι υψηλές απαιτήσεις του εργασιακού περιβάλλοντος, κάνουν το επάγγελμα του εκπαιδευτικού λιγότερο ελκυστικό, ενώ από την άλλη διατηρείται αναλλοίωτη η αυξημένη ζήτηση στους κλάδους των χρηματοοικονομικών και της διοίκησης επιχειρήσεων. Παρά ταύτα, πολυάριθμες εξακολουθούν να είναι και στις δύο χώρες οι ομάδες των νέων που μένουν πιστές σε επιλογές χωρίς ιδιαίτερα αισιόδοξες επαγγελματικές προοπτικές. Πώς εξηγείται το φαινόμενο; Αν οι επαγγελματικές προοπτικές δεν μπορούν από μόνες τους να το εξηγήσουν επαρκώς, σε ποιους άλλους παράγοντες θα πρέπει να ανατρέξουμε; Η περίπτωση της Ιαπωνίας, ας πούμε, υποδεικνύει ως βασικό το ρόλο της οικογένειας, ενώ η Αγγλία το ρόλο του σχολείου στη διαμόρφωση των μαθητικών επιλογών. Το υψηλό κοινωνικό κύρος που ανέκαθεν απολάμβαναν τα ελευθέρια επαγγέλματα στη Δύση, κατ' αντιδιαστολή προς την Άπω Ανατολή, μας υποδεικνύει μια ακόμη διάσταση-παράγοντα διαμόρφωσης της κοινωνικής οπτικής. Από την άλλη, οι όποιοι παράγοντες τη διαμορφώνουν επηρεάζονται και αυτοί από το μέγεθος του σώματος των υποψηφίων για πρόσβαση, καθώς και από τις εναλλακτικές δυνατότητες σπουδών που τους προσφέρονται σε

πιο προχωρημένες ηλικίες. Γιατί είναι διαφορετική ασφαλώς η σύνθεση, άρα και η οπτική, ενός πληθυσμού υποψηφίων που αποτελεί το 50% του συνολικού νεανικού πληθυσμού των δεκαοκτάχρονων, όπως ας πούμε συμβαίνει στην Αγγλία και άλλο το 80% ή 90% όπως συμβαίνει στην Ελλάδα, την Ιαπωνία ή τις ΗΠΑ. Όπως διαφορετικά αντιμετωπίζουν οι νέοι την πρόσβαση όταν γνωρίζουν ότι θα έχουν και σε μεγαλύτερη ηλικία την ευκαιρία να σπουδάσουν μέσα από ένα καλά αναπτυγμένο δίκτυο δια βίου μάθησης, όπως συμβαίνει προοδευτικά σε πολλές χώρες, από ό,τι εκείνοι που ξέρουν ότι έχουν ουσιαστικά μια και μοναδική ευκαιρία πρόσβασης. Στην αναζήτηση και κατανόηση της κοινωνικής οπτικής στο ζήτημα της πρόσβασης η διεθνής εμπειρία αποδεικνύεται χρήσιμη. Η συστηματική συγκριτική σπουδή της αποτελεί ένα αναντικατάστατο εργαστήριο άντλησης ιδεών αλλά και ελέγχου των αντιλήψεών μας για το πώς διαμορφώνεται η κοινωνική οπτική. Και αυτό αποτελεί ένα δεύτερο σημαντικό μάθημα.

Ας έρθουμε όμως τώρα στην πολιτική οπτική. Δε χωράει αμφιβολία ότι τα ιδεολογικά ρεύματα επηρεάζουν την εκπαιδευτική πολιτική. Η μετάβαση από το κοινωνικά διαφοροποιημένο εκπαιδευτικό σύστημα στην προπολεμική Δυτική Ευρώπη στο πιο δημοκρατικό σχολείο του κράτους πρόνοιας και από εκεί στις πολιτικές απορρύθμισης των τελευταίων δεκαετιών μαρτυρούν του λόγου το αληθές. Το μαρτυρούν επίσης οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των κομμάτων, όσες απέμειναν, όπως αυτές εκφράζονται, μεταξύ των άλλων, και στις πολιτικές πρόσβασης που υιοθετούν. Θα ήθελα εντούτοις να σταθώ εδώ περισσότερο στις παιδαγωγικές και επιστημολογικές παραδόσεις οι οποίες εξακολουθούν, αν και αμφισβητούμενες τις τελευταίες δεκαετίες, να διέπουν το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης γενικότερα και της πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση ειδικότερα, και οι οποίες δεσμεύουν τρόπον τινά τις επιλογές των παραγωγών πολιτικής.

Ας ξεκινήσουμε με την επιλεκτική επίσκεψη στα εκπαιδευτικά συστήματα δύο αντιπροσωπευτικών για τη διαφορετικότητά τους χωρών. Στην Αγγλία, η πρόσβαση προϋποθέτει την επιτυχή εξέταση σε δύο κατά κανόνα μαθήματα (2 A-levels) στην ηλικία των 18 ετών (επιπλέον των επιτυχών εξετάσεων σε πέντε έως επτά μαθήματα στην ηλικία των 16 – O-levels). Αν και σήμερα προβλέπονται και εναλλακτικοί δρόμοι, τα AS και οι επαγγελματικές πιστοποιήσεις, τα A-levels εξακολουθούν να αποτελούν τον πιο διάσημο δρόμο πρόσβασης. Η προετοιμασία για την απόκτησή τους γίνεται εντός σχολείου, κατά κανόνα στα Sixth-Form Colleges, με ωράριο που δεν απαιτεί τη συστηματική παρουσία όλων σε ενιαίες και προδιαγεγραμμένες διδακτικές συνεδρίες. Οι εξετάσεις γίνονται σε περιφερειακό επίπεδο σε ύλη που καθορίζουν τα πανεπιστήμια, τα οποία έχουν και την ευθύνη επιλογής των σπουδαστών τους με βάση κυρίως τις επιδόσεις, αλλά και τα ενδιαφέροντα και την προσωπικότητά τους. Ένα διαπανεπιστημιακό σύστημα, το UCAS, εξισορροπεί τη ζήτηση και την προσφορά θέσεων. Σε όσους θα βιαστούν να επισημάνουν τον μικρό αριθμό εξεταστέων μαθημάτων, την ένταξη της διδασκαλίας στο σχολείο και την απουσία φροντιστηρίων, ή τον κεντρικό ρόλο των πανεπιστημίων στη διαδικασία πρόσβασης, ως επιχειρημάτων για την υιοθέτηση ανάλογης επιλογής από τη χώρα μας θα πρέπει να επισημάνουμε: α) την μακρά παιδαγωγική παράδοση που στηρίζεται στην επιστημολογική παραδοχή ότι η γνώση διαιρείται σε συγκεκριμένες γνωστικές περιοχές (knowledge domains), η σε βάθος διερεύνηση της ουσίας των οποίων προέχει, αφού η κοπιώδης προσπάθειά της, ανεξάρτητα από γνωστικό αντικείμενο, είναι η μόνη που μπορεί να φέρει ουσιαστικό μορφωτικό αποτέλεσμα, τόσο σε γνωστικό όσο και σε παιδευτικό επίπεδο. Πρόκειται για την παιδαγωγική προσέγγιση που στη βιβλιογραφία είναι γνωστή ως essentialism και που εξηγεί την εστίαση των σπουδών σε μικρό μεν αριθμό μαθημάτων αλλά

σε σημαντικό βάθος, β) τη φιλελεύθερη παράδοση που αναθέτει την ευθύνη των επιλογών του στο άτομο και που αποστρέφεται τον κρατικό έλεγχο θεσμικών μορφωμάτων, όπως το σχολείο ή το πανεπιστήμιο, στα οποία εμπιστεύεται την προετοιμασία και την επιλογή υποψήφιων φοιτητών, γ) την έντονη κοινωνική διαστρωμάτωση, που στάθηκε μέχρι σήμερα σοβαρό εμπόδιο στις πολιτικές εκδημοκρατισμού, με αποτέλεσμα να θεωρείται ήδη σημαντικό επίτευγμα η προσέλκυση του 50% των δεκαοχτάρηδων στα ΑΕΙ και να παρέλκει ως εκ τούτου, μετά και την εισαγωγή εναλλακτικού συστήματος πρόσβασης, η δημόσια συζήτηση για το εν λόγω ζήτημα και δ) την περιορισμένη σημασία του πτυχίου ως πιστοποιητικού ευδόκιμης επαγγελματικής προοπτικής στην αγορά εργασίας, καθώς και τις δυνατότητες της εκ των υστέρων απόκτησης επαγγελματικών προσόντων.

Στη Γαλλία από την άλλη, δικαίωμα πρόσβασης στο Πανεπιστήμιο έχουν de jure όλοι οι κάτοχοι Baccalaureate. Πρόκειται για ένα τίτλο που αποκτάται μετά από επιτυχή εξέταση σε ένα πακέτο συγκεκριμένων κατά κατεύθυνση μαθημάτων που προσφέρονται από το γαλλικό lycée. Το ποσοστό επιτυχίας στις εξετάσεις αυτές ξεπερνάει το 80% των συμμετεχόντων. Το κράτος οργανώνει και εγγυάται την αξιοπιστία των εξετάσεων και το σχολείο την ενιαία και ομοιόμορφη διδασκαλία. Πολλοί έχουν κατά καιρούς προτείνει την υιοθέτηση ενός ανάλογου συστήματος πρόσβασης στη χώρα μας. Οι αναλογίες των δύο συστημάτων είναι άλλωστε πολλές και αξιοσημείωτες. Και στα δύο εκπαιδευτικά συστήματα το σχολικό πρόγραμμα έχει εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, έμφαση αποδίδεται στη θεωρία μάλλον παρά στην πράξη, το κράτος έχει ισχυρή παρουσία στα εκπαιδευτικά πράγματα και οι εκπαιδευτικοί θεωρούνται δημόσιοι λειτουργοί και έχουν δημοσιοϋπαλληλική ιδιότητα. Από την άλλη, το Baccalaureate εξασφαλίζει πρόσβαση στα Πανεπιστήμια στο μεγαλύτερο μέρος των

αποφοίτων λυκείου και από την άποψη αυτή φαίνεται ότι προσεγγίζεται ο στόχος της ελεύθερης πρόσβασης, χωρίς αποκλεισμούς και τεχνητά κοινωνικά εμπόδια. Στους παροικούντες την εκπαιδευτική Ιερουσαλήμ είναι εντούτοις γνωστό ότι στις πύλες των πανεπιστημίων φτάνει ένα ποσοστό μόνο της ηλικιακής ομάδας των δεκαοκτάρηδων, αφού η απόρριψη και επανάληψη τάξης στο σχολείο δεν έχουν ολοσχερώς καταργηθεί στη Γαλλία και η συνολική σχολική διαρροή προσεγγίζει το 20%, ενώ το Baccalaureate αποκτά τελικά μόνο το 63,6% των δεκαοκτάρηδων. Από την άλλη, τα πανεπιστήμια στη Γαλλία δεν απολαμβάνουν το υψηλότερο κύρος μεταξύ των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης, όπως συμβαίνει στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Γι' αυτό και οι πιο φιλόδοξοι και ικανοί απόφοιτοι του λυκείου, αλλά και των πανεπιστημίων, επιλέγουν να προετοιμαστούν για χρόνια σε ειδικά κρατικά ιδρύματα πριν επιχειρήσουν να λάβουν μέρος στις εξαιρετικά δύσκολες και ανταγωνιστικές εξετάσεις που οδηγούν στις περιώνυμες Grandes Écoles. Από την άλλη, το Baccalaureate δεν αποτελεί πάντα διαβατήριο για ιδρύματα, όπως τα IUT, στα οποία η ζήτηση είναι αυξημένη. Τρίτο μάθημα λοιπόν. Τα ξένα συστήματα πρόσβασης δεν μπορούν να αποτελέσουν πρότυπα προς μίμηση, αφού η θεσμική τους υπόσταση εδράζεται σε διαφορετικές παραδόσεις, επιστημολογικές και παιδαγωγικές παραδοχές και προσεγγίσεις καθώς και τρόπους οργάνωσης του εκπαιδευτικού τους συστήματος.

Θα κλείσω με μια ακόμη πτυχή της πολιτικής οπτικής του ζητήματος της πρόσβασης, η οποία όμως συχνότατα παραβλέπεται, αφού θεωρείται ότι δεν αφορά το περιεχόμενο της πολιτικής. Πρόκειται για τον τρόπο διαχείρισης της υιοθέτησης και εφαρμογής της πολιτικής, της οποιασδήποτε πολιτικής, ο οποίος πρέπει να ενσωματώνεται, κατά τη διαμόρφωσή της – στα σοβαρά τουλάχιστον πολιτικά συστήματα αυτό συμβαίνει. Εξηγούμαι: μια πολιτική που διαμορφώθηκε χωρίς

διαπραγμάτευση μεταξύ των ενδιαφερομένων και των παραγωγών πολιτικής, και χωρίς να έχουν προβλεφθεί οι απαιτούμενοι για την εφαρμογή της πόροι, ανθρωπίνοι και υλικοί, καθώς και οι τρόποι υπέρβασης των τυχόν αντιστάσεων, μικρές μόνο πιθανότητες επιτυχίας έχει. Η διεθνής εμπειρία παρέχει ενδιαφέροντα παραδείγματα στον τομέα αυτό. Χώρες όπου η διαπραγμάτευση και ο συμβιβασμός αποτελούν πάγιες και καθολικά αποδεκτές πρακτικές στο πολιτικό σύστημα, οι εκπαιδευτικές αλλαγές ευδοκίμησαν. Οι Σκανδιναβικές χώρες, για παράδειγμα, πέρασαν από το σοσιαλδημοκρατικό στο φιλελεύθερο πλαίσιο εκπαιδευτικής πολιτικής με τρόπο ήπιο και ομαλό. Ανάλογες είναι οι πρακτικές σε χώρες όπως η Ολλανδία ή η Αυστρία όπου η διαπραγμάτευση και ο συμβιβασμός αποτελούν ουσιαστικά συνταγματική επιταγή. Αντίθετα, σε χώρες, όπως η Γαλλία ή η Ιταλία – για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά – με κουλτούρα υψηλής αντιπαράθεσης στο χώρο της εκπαίδευσης, οι όποιες αλλαγές συνάντησαν ανυπέρβλητα συχνά εμπόδια. Μάθημα λοιπόν τέταρτο και για σήμερα τελευταίο. Η διεθνής εμπειρία αποκαλύπτει ότι υπό ορισμένες συνθήκες η διαπραγμάτευση, η σύγκλιση και όπου χρειάζεται ο συμβιβασμός σε μια πλουραλιστική κοινωνία δεν βλάπτουν σοβαρά τη δημοκρατία και την ιδεολογική καθαρότητα. Αντίθετα μπορεί να μας προφυλάξουν από παθήματα που συχνά προκαλούν ανήκεστες βλάβες.